

„История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке“ (София: PARADOX, 2017; 535стр.)

Рецензия за монографията на Албена Стаменова

Въпросът за контактите и взаимните влияния между отделните европейски езици едва ли някога ще бъде изчерпан. Затова появата на книгата на известната българска украинистка Албена Стаменова за взаимодействието на старобългарския и украинския език е изключително събитие в славистиката. В монографията е актуализирана проблематиката по история на книжовните езици, историческата лексикология, межкултурното и междуезиковото взаимодействие, значението на старобългарския език и култура за формирането на съвременните лексикални ресурси на украинския език (в сравнение с руския).

Авторката си поставя амбициозни задачи: да очертае състава на цялото лексикално наследство на старобългарския език от началните етапи на формиране на книжовния език на източните славяни до наши дни, като ги откроява в лексиката през ранните етапи на украинската писменост, средноукраинския период, съвременния украински език и за сравнение – в съвременния руски език. Крайната цел на изследването трябва да стане установяването на времето и причините за загубата на значителна част от старобългарските лексеми от системата на съвременния украински език.

Естествено, постигането на толкова сложна изследователска цел е изисквало виртуозно владение на методите на сравнително-историческото, генетическото, сравнителното езикознание и засилено внимание към терминологичните им ресурси.

Именно затова първата глава от изследването авторката е нарекла „Понятийно-терминологичен апарат на изследването“. Тук тя последователно проследява съотнасянето на названията на украинската народност и език, хронологията на употребата и отпадането от употреба на термините „руський“⁴⁸, „малоруски“, „великоруски“, „украински“, като включва широк документален масив данни, исторически и историографски източници, изследвания на украински и руски историци на езика и културата.

Изследователката блестящо разкрива спецификата на понятието *старобългарски език*, като изяснява разликите на този термин от общоупотребяваните *старославянски*, *староцърковнославянски* и др. Тя с основание смята, че той отразява

⁴⁸ В най-общото значение на „източнославянски, отнасящ се до русите“ – Бел. пр.

общоприетата практика да се назовават с едно име всички форми на даден език и същевременно в названието на всеки жив език да се указва етническата му принадлежност.

Тя правилно смята, че повечето изследователи днес не поддържат тезата за единна древноруска народност, и затова избягва да употребява термина *древноруски език* (*давньоруська мова*). Като отбелязва, че терминът *древноруски* (*давньоруський*) днес стеснява значението си, като означава предимно литературно-писмения език от периода на съществуването на Киевска Рус, тя го съотнася с понятията „писменост“, „книжовник“, „ръкопис“, „паметник“ и др. (стр. 29).

А. Стаменова съвсем основателно твърди, че църковнославянският език е имал украинска редакция: на стр. 34 се говори, че това са форми, засвидетелствани от лвовски и киевски паметници. Този извод се съгласува с възгледите на И. Огиенко, П. Плющ, В. Русанивски, М. Мозер. Без да отхвърляме значението на периодизацията на П. Плющ, бихме посъветвали авторката да отчита също по-нови интерпретации – на В. Русанивски и други съвременни изследователи.

Затова изглежда толкова сложно понятието „украински църковнославянски“, а именно: „староизточнославянска и украинска редакция на старобългарския книжовен език“, тъй като от предишното изложение произтича, че *украинският църковнославянски* хронологично влиза в понятието „староизточнославянска редакция“ (стр. 34).

В подраздел V авторката разглежда специфичните черти на лексикалната система на старобългарския книжовен език, като предлага в нея да бъдат обособявани следните пластове: 1) праславянски лексикален слой; 2) лексикални единици, засвидетелствани за първи път в старобългарската езикова зона; 3) прабългарски субстрат; 4) лексика на южнославянската езикова общност, засвидетелствана в старобългарската литература; 5) деривати на основата на гръцки, латински, еврейски и готски думи; 6) калки (сложни думи) на основата на гръцки, латински, еврейски и други езици.

Като историко-терминологично изследване би следвало да се квалифицира раздел VI „Старобългаризми“, в който е обосновано използването на широк ред синоними в различните лингвистични контексти и традиции. Обособена е тази група заемки в СУКЕ и СРКЕ с отчитане на семантиката, словообразуването, хронологичните граници, като авторката е изброила 3638 единици. Критериите за определянето им са обект на описание в VII раздел. Обобщавайки опита от прилагането на традиционните фонетико-морфологични и словообразователни, предметно-семантични, културно-исторически, текстологични и други критерии, авторката убеждава: те трябва да се използват комплексно, прибавяйки също

нормативно-функционални, нормативно-текстологични, ареални, маркери на относителната хронология и културната приемственост, генетичната близост и др. Това свидетелства за развитието на изследването от таксономичните хоризонти към съвременното интегративно направление. Избраният от А. Стаменова подход трябва да се смята за актуален и уместен, тъй като съвременната парадигма на лингвистиката е интегрална (или интегративна), а изучаването на езика е невъзможно без едновременно обръщане към съзнанието, към езиковата система, културата и социума.

Във II глава „Старобългарските лексикални заемки в контекста на културно-историческата и езиковата ситуация в Древна Рус, Украйна и Русия“ авторката отново осветлява сложни теоретични въпроси, свързани с обрисувачето на езиковата ситуация в Киевска Рус. Тя приема мнението на изследователите, които я определят в термините на социално обусловен билингвизъм с диглосия (следвайки Б. Успенски).

Тук са изброени извори на църковно-книжната писменост, включително копия на старобългарски текстове и оригинални жития, послания, проповеди, хождения и др., и на светската писменост: деловодството и наративните текстове. Авторката отчита само разработките на руски езиковеди (В. Виноградов, Ф. Филин, Д. Лихачов), като подминава украинската школа на историята на книжовния език (В. Русановски, Д. Гринчишин, В. Нимчук и др.).

А. Стаменова също така се опитва да реконструира как древните книжовници са осъзнавали наднационалната и международна същност на сакралния език на православие, опирайки се като цяло на терминологията на П. Плюшч. Така тя вписва заемките от старобългарски език в последователните звена на *славяноруския език*, „*руска мова*“ и „*проста мова*“.

В подраздел III е детайлно разгледана културно-историческата обстановка през XVI–XVII в., а именно: същността на полските влияния, западането на „проста мова“, загубата на опозицията спрямо църковнославянския език, очертано е западането на староукраинския книжовен език през XVIII в. с оглед на изследванията на Ив. Огиенко, П. Житецки, отчасти на М. Мозер.

Също така традиционно тя разглежда и промяната на диалектната основа на книжовния език през XV–XVI в., дълбоко осмисля периода на XVIII в. – времето, в което Украйна е на периферията на империята, липсата на институции, които да поддържат украинския език, и други фактори, обусловили формирането на новия украински книжовен език на народна основа върху ниския стил, върху който се наслояват елементи от средния.

Тук тя се съсредоточава върху рязкото откъсване на украинския книжовен език от старобългарското наследство в книжовния език, илюстрирано в Приложение 1.

Трудовете на Ю. Шевельов и Г. Мацюк стават основа за следващо разглеждане на културно-историческите обстоятелства на развитието на украинския език през XIX в. – тук авторката засяга проблема за формирането на правописните системи и отношенията между „*езицието*“ и староукраинския книжовен език, като прави обосновани изводи за сложния път на формирането на украинския книжовен език до края на XIX в.

Пропускайки периода на XX в., в III глава тя съсредоточава вниманието си върху проблемите на мястото на старобългаризмите в лексиката на съвременния украински книжовен език. Опирайки се на положенията на теорията за езиковите контакти (Е. Хауген, Ю. Жлуктенко, У. Вайнрайх, С. Семчински), тя разграничава и илюстрира следните етапи на заемане: цитиране, проникване интегриране в системата. Началото на процеса на заместване на старобългаризмите в украинския език с фонетични, словообразователни и лексико-семантични еквиваленти авторката отнася към XIV–XVIII в. (стр. 110).

В подраздел II. 3. „Старобългарски лексикални единици, представени в украинския книжовен език (XIX–XX в.)“ са описани начините и етапите на адаптирането на старобългарските лексикални единици, по-специално два етапа на фонетичните процеси, осъществили се в звуковата система на украинския език. Сравнението между заемките и съвременните украински континуанти дава възможност много детайлно да се илюстрира всеки от процесите.

А. Стаменова също описва заемките от XIX–XX в. с оглед на признаците на интегрираност в лексикалната система: общоупотребимост, системни връзки с други единици, функционална активност в речта и др. Това дава основание да се обособят следните групи лексика: тържествени, иронични, шеговити, остарели и рядко употребявани единици, религиозни и диалектни и пр. Особено внимание тя отделя на лексемите, които отпадат през XVIII – началото на XX в.

В IV глава авторката разглежда семантичните промени и стилистичните особености на старобългарските единици в лексиката на СУКЕ с оглед на следните моменти: семантични наслоявания, необходимост от изразяване на конотативни значения, необходимост от съкращаване на вариантноста. В следващите подраздели тя ексцерпира от лексикографски трудове и проследява процесите на динамика в семантиката на отделни групи старобългаризми, които са разширили полисемията си, получили са нови преносно-абстрактни значения, съкратили са или са разрушили полисемията. Също така тя констатира случаи на възникване на култови значения и обратното – секуларизация. В III подраздел са

представени примери за стилистично разслояване на старобългарските думи в лексиката на СУКЕ: стилистично неутрални старобългарски единици, книжни, християнски и църковно-обредни, оценъчно-емоционални и разговорни лексеми. Отделно са изброени старобългарските лексикални единици в украинските народни говори. Към стилистичните промени авторката отнася прехода на общоупотребимите старобългаризми към тържествените и публицистичните сфери на употреба, на неутралните единици към емоционално-експресивно-оценъчните и пр.

В изводите изследователката посочва зависимостта на процесите на усвояване или загубване на старобългаризмите от сферата на употребата им: най-слабо са се запазили единиците, които са се използвали само в цитати, повече – които са влезли в базовия лексикон на древноруските книжовници и най-много – тези, които са функционирали в светските произведения. Също така много уместно обособява 2 етапа на освобождаване от старобългаризмите в лексикалната система на украинския език: многоезичната ситуация през XVI в., когато активното взаимодействие с полския, гръцкия, латинския език става причина за намаляване на влиянието на църковнославянския език върху украинския, и II половина на XVII в. – след присъединяването на украинските земи към Русия. Същевременно при формирането си през XVIII в. новият руски книжовен език запазва практически всички лексикални старобългаризми, употребявани до средата на XVII в. Така А. Стаменова потвърждава тезата за църковнославянската основа на новия руски книжовен език, което като цяло усилва достоверността на научните резултати в изследването.

Книгата е съпроводена от детайлни приложения и количествени изчисления. Това са изцяло нови данни в историко-лексикологичния дискурс, които илюстрират фиксирането на старобългаризмите в паметниците от различни етапи от съществуването на украинския книжовен език, състава и семантиката им в съвременния украински книжовен език в сравнение със съвременния руски книжовен език.

Трудът на А. Стаменова следва да се признае за задълбочено самостоятелно изследване, което допълва традиционните подходи към историята на украинския и руския книжовен език, задълбочава разбирането на същността на междуезиковите контакти, актуализира и илюстрира динамиката на лексикалната система на украинския език, уточнява предпоставките за формирането на новия украински книжовен език.

Превод от украински: Райна Камберова

Информация за автора:

Галина Найенко – доктор на филологическите науки, доцент от Катедрата по украински език и приложна лингвистика към Института по филология на Киевския национален университет „Тарас Шевченко“